

VITA № 3-4 ANTIQUA

КИЇВ

2001

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ ТА МУЗЕЄЗНАВСТВА
ТОВАРИСТВО АРХЕОЛОГІЇ ТА АНТРОПОЛОГІЇ
МОЛОДІЖНИЙ ЦЕНТР РОЗВИТКУ ОСВІТИ, НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ

VITA ANTIQUA

№ 3–4

Збірка наукових статей

КИЇВ
«СТИЛОС»
2001

ББК 63.02
В 79

Номер затверджено до друку на засіданні Вченої ради історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка 25 жовтня 2001 р.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

д.і.н., проф. Гладких М.І. (головний редактор)

к.і.н., асист. Рижов С.М. (відповідальний секретар)

д.і.н., проф. Залізняка Л.Л.

д.і.н., проф. Крижанівський О.П.

д.і.н., проф. Борисенко В.К.

д.і.н., проф. Моця О.П.

к.і.н., с.н.с. Степанчук В.М.

к.і.н., н.с. Усик В.І.

к.і.н., доц. Малєєв Ю.М.

к.і.н., доц. Омельченко Ю.А.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

д.і.н. проф. Буравченков Б.О.

д.і.н. проф. Станко В.М.

В 79 VITA ANTIQUA. – К.: Стилос, 2001. – № 3-4. – 202 с.

Збірник присвячено 60-річчю професора, доктора історичних наук, завідуючого кафедрою археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, палеолітознавця Гладких Махайла Івановича. До збірника включено статті провідних фахівців у галузі палеоліту і первісного суспільства України.

ББК 63.02

Засновник

Товариство Археології та Антропології

Адреса редакції:

01601, м. Київ, вул. Володимирська, 64, ауд. 164.

Реєстраційне свідоцтво КІ № 350, видане 8 лютого 1999 р.

Міністерством інформації України

© Товариство Археології та Антропології, 2001

© Колектив авторів, 2001

© «Стилос», оригінал-макет, 2001.

© Бородай Ю.О., обкладинка, 2001.

KYIV NATIONAL TARAS SHEVCHENKO UNIVERSITY
HISTORICAL FACULTY
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY AND MUSEOLOGY
SOCIETY OF ARCHAEOLOGY AND ANTHROPOLOGY
YOUTH CENTRE OF DEVELOPMENT OF EDUCATION, SCIENCE AND ARTS

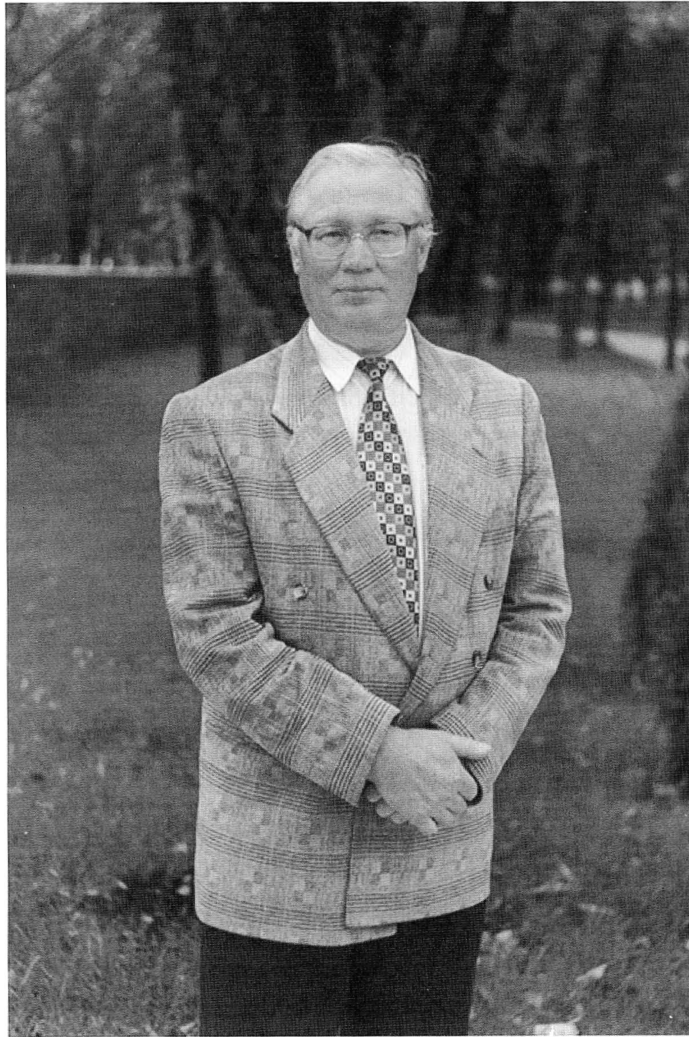
VITA ANTIQUA

№3-4

The collection of scientific articles

KYIV
«STYLOS»
2001

*Присвячується 60-річчю професора,
доктора історичних наук, завідуючого кафедрою
археології та музеєзнавства Київського національного
університета імені Тараса Шевченка,
палеолітознавця
Гладких Михайла Івановича*

Зміст

Кепін Д.В.

М.І.Гладких в історіографії палеоліту України9

Гладких М.И.

Кремневый инвентарь межиричского позднепалеолитического поселения..... 15

Сапожников І.В., Сапожникова Г.В.

Співвідношення природно-господарських областей та господарсько-культурних типів (на прикладі пізнього палеоліту степової зони)22

Сминтина О.В.

Проблеми взаємодії природи та суспільства в інтерпретаційній археології31

Карпеченков А.Г. (Одесса)

Основные подходы к изучению памятника в англо-американской археологии41

Иванченко Ю.В. (Одесский национальный университет)

Проблема исторической интерпретации памятников раннепервобытного монументального изобразительного искусства на территории современной Украины47

Залізник Л.Л.

Культурно-історичні зв'язки Полісся у первісну добу.....51

Рижов С.М.

Культурна адаптація ранніх палеоантропів до природного середовища Центральної Європи59

Коен В.Ю., Степанчук В.М.

Переход от среднего к верхнему палеолиту в Восточной Европе: проблемы таксономии и хроностратиграфии78

Мацкевий Л.Г.

Палеоліт і мезоліт території сучасного Львова108

Пясецкий В.К.

Среднеашельское местонахождение Меджибож125

Рековец Л.И.

Териофауна и материальная культура местонахождения Меджибож135

Пучков П.В.	
«Мамонтовое собирательство» вместо или после «мамонтовых побоищ»?.....	138
Оленковський М.П.	
Епіграветські та східно-епіграветські культури України	149
Горелик А.Ф.	
Охота на лошадей в жизнеобеспечении финальнопалеолитического населения Юго-Восточной Украины.....	156
Усик В.И.	
К вопросу о «гигантолитах», топотах и формах мустьерских нуклеусов в позднепалеолитических комплексах. (По материалам ремонтажа коллекций комплекса 2 Королево 2 и стоянки Радомышль)	167
Гавриленко І.М.	
Житлово-господарські комплекси мезолітичної стоянки В'язівок 4а: спроба реконструкції	180
Петрунь В.Ф.	
Жадеїт, серпентиніт та ультрамілоніт у шліфованих виробках Трипілля	189
Сніжко І.А.	
Методи дослідження слідів утилізації мисливської здобичі на фауністичних рештках епохи пізнього палеоліту	194
Список скорочень	201

Contents

Kepin D.V.

Professor Mihail. I. Gladkich in the historiography of Palaeolithic studies.....9

Gladkich M.I.

Flint collection of Mezirichy settlement of Upper Palaeolithic age15

Sapozhnikov I.V., Sapozhnikova G.V.

On interrelation between the natural-economic zones and economic-cultural types
of Upper Palaeolithic steppe areas22

Smyntyna O.V.

On problems of nature and society interaction in interpreting archaeology31

Karpechenkov A.G.

Basic approaches to site study in British-American archaeology41

Ivanchenko Y.V.

On problems of historical interpretation of Early Prehistory Monumental Art
on the territory of Ukraine47

Zalizniak L.L.

On cultural-historical links of Polissya in Prehistory51

Ryzhov S.M.

On cultural adaptation of early paleoanthropoids to natural environment
of Central Europe59

Koen V.Y., Stepanchuk V.M.

On transition from Middle to Upper Palaeolithic in Eastern Europe: problems
of taxonomy and chrono-stratigraphy78

Matskeviy L.G.

Palaeolithic and Mesolithic sites on territory of the modern Lviv108

Piasetsky V.K.

Middle Acheulian Medzhibozh site125

Rekovets L.I.

Teriofauna and represents palaeontological and paleolithic materials site
Medzhibozh135

Puchkov P.V.	
«Mammoth hunting» instead or after «mammoth collecting»?	138
Olenkovsky M.P.	
Epigravettian and East-Epigravettian cultures in Ukraine	149
Gorelik A.F.	
Hoarse hunting in life of Upper Palaeolithic population of South-East Ukraine	156
Usik V.I.	
On «Gigantoliths» and Mousterian discs shapes on Upper Palaeolithic sites (based on re-assembling of complex 2 Korolevo-2 and Radomyshl site)	167
Gavrilenko I.M.	
Dwelling-household complexes of Mesolithic site Vyazivok-4A: reconstruction attempt	180
Petrun V.F.	
Jadeite, serpentinite and ultra-milonite in Tripolian polished tools	189
Snizhko I.A.	
Methods of investigation of utilisation of man's hunting and faunal remains on late Palaeolithic sites	194
List of abbreviations	201

І.В.Сапожников, Г.В.Сапожникова
СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИРОДНО-
ГОСПОДАРСЬКИХ ОБЛАСТЕЙ ТА
ГОСПОДАРСЬКО-КУЛЬТУРНИХ ТИПІВ
(на прикладі пізнього палеоліту степової зони)

Abstract

The work investigates the problem of interrelation between the Upper Paleolithic economic-cultural types and natural zones of Ukrainian steppe areas.

Говорячи про Михайла Івановича Гладких напередодні його шістдесятиріччя, в першу чергу згадуються його багаторічні дослідження класичних пізньопалеолітичних стоянок та поселень Середнього лісостепового Подніпров'я, результати яких опубліковані ним у цілій низці статей та монографій. Всі фахівці знають про його діяльність на посаді завідуючого кафедрою археології та музеєзнавства Київського національного університету, а студентам історичних факультетів М.І.Гладких знайомий як один з авторів першого підручника з історії первісного суспільства, виданого українською мовою. Водночас, у списку наукових праць ювіляра присутні декілька робіт, присвячених вивченню проблем регіональних відмінностей господарства у пізньому палеоліті України, які ще не повною мірою оцінені палеолітознавцями [Гладких, 1975; 1977].

Ці роботи з'явилися тоді, коли ціла низка археологів намагалась якось пояснити особливості господарства пізньопалеолітичного населення різних регіонів та територій, помічені ще засновниками науки про палеоліт на початку ХХ ст. у Франції та у 1920–1930 рр. в СРСР. Зауважимо, що з середини 1950-х років радянські етнографи (М.Г.Левін, М.М.Чебоксаров, Б.В.Андріанов та ін.) почали широко розробляти проблеми існування, визначення та диференціації окремих господарсько-культурних типів (ГКТ) і до початку 1970-х років концепція ГКТ у цілому склалася як більш-менш закінчена та струнка наукова теорія [Балакин, 1985; Залізняк, 1990].

Проте, видатні вітчизняні палеолітознавці використовували у той час зовсім інші дефініції, розділяючи весь палеоліт Євразії на три великі області або провінції: європейську прильодовикову, африкансько-середземноморську та сибірську [Замятнин, 1951], до яких пізніше додалась степова або проміжна область [Борисковский, 1964]. Саме для названих областей визначались природні і певні господарські відмінності, а в них виділялись категорії нижчого рангу. До останніх відносились археологічні культури та локальні варіанти, що розумілися вже як майже виключно етнокультурні явища, а також типи індустрій, технокомплекси та інші, за якими бачились технікоморфологічні особливості кам'яних індустрій.

Отже, треба було мати неабияку сміливість, щоб у таких обставинах запропонувати використання концепції ГКТ для вивчення пізнього палеоліту. Заради справедливості скажемо, що у М.І.Гладких були попередники. Так, О.Б.Дьомін ще у 1972 р., будучи студентом історичного факультету Одеського університету, написав про можливість співвідношення (зіставлення) у Північному Причорномор'ї в епоху пізнього палеоліту різних етнічних спільностей та ГКТ [Демин, 1972]. Проте ця праця не була помічена серйозними дослідниками з двох причин: вона була надрукована у тезах студентської етнографічної конференції, а сама ідея в ній не обґрунтовувалась ніякими конкретними прикладами.

В той самий час В.П.Степанов запропонував використовувати таке поняття, як «зона

Сапожников І.В. – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

Сапожникова Г.В. – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України.

мисливського господарства». Для «першого хронологічного зрізу» пізнього палеоліту Євразії (24–14 тис. років ВР) він визначив три такі зони: 1. Прильодовикових мисливців на мамонтів та інших стадних тварин; 2. Бродячих гірських мисливців Кавказу; 3. Степових бродячих мисливців на копитних тварин Середньої Азії. Для «другого хронологічного зрізу» (14–10 тис. років ВР) у Східній Європі були виділені такі мисливські зони: 1. Кочових мисливців на північного оленя; 2. Мисливців на мамонтів; 3. Степових бродячих мисливців Причорномор'я; 4. Гірських мисливців [Степанов, 1973]. Через чотири роки той же автор трохи оновив свою позицію. По-перше, він змінив термін «мисливські зони» на «господарські зони», а по-друге, уточнив час хронологічних зрізів: 24–16 тис. років та 16–10 тис. років ВР. Для першого з них він назвав зони: 1. Осідлих мисливців на плейстоценову мегафауну Руської рівнини та Сибіру; 2. Мисливців гірських лісів Криму та Кавказу; 3. Бродячих мисливців на копитних тварин середньоазійських передгір'їв. Для другого періоду В.П.Степанов виділив у межах Руської рівнини зони: 1. Осідлих мисливців на мамонтів; 2. Кочових лучних мисливців на північного оленя (на захід від Дніпра); 3. Бродячих мисливців на бізонів у приазовських степах [Степанов, 1976]. Як бачимо, у другому періоді останнього варіанту десь загубились гірські мисливці, а степові мисливці зосередились лише у Приазов'ї. Неважко помітити, що В.П.Степанов використав ніщо інше, як концепцію ГКТ та її термінологію [Чебоксаров, Чебоксарова, 1971: 174–186], але старанно не вживав у своїх працях терміна ГКТ, маскуючи його іншими поняттями¹.

Саме тут на сцену вийшов згаданий головний герой нашої статті. Вже у своїй першій праці, що розглядається нами, М.І.Гладких прямо, без будь-яких сумнівів запропонував виділити єдиний ГКТ мисливців та збирачів пізнього палеоліту Східної Європи. У рамках цього великого типу він назвав три таксономічно пов'язані з ним підтипи: 1. Мисливців на північного оленя Прикарпаття; 2. Мисливців на мамонтів Середнього Придніпров'я; 3. Мисливців на зубрів степової зони [Гладких, 1975].

У другій статті М.І.Гладких підтвердив свій висновок, зауваживши, що ГКТ «пізньопалеолітичних мисливців-збирачів» з названими підтипами був поширений упродовж не всього періоду верхнього палеоліту, а лише під час так званого пізньовалдайського часу (іншими словами – максимуму Вюрму), коли у більшій частині Східної Європи склалися «гіперсональні» природні умови, для яких була характерною наявність розповсюдження холодних степів з острівками лісової рослинності. Разом з тим, автор підкреслив, що означений ГКТ та його підтипи слід чітко відрізнити від тих, які складаються у період 14–10 тис. років ВР на території колишньої прильодовикової зони у зв'язку із диференціацією палеогеографічної ситуації у різних регіонах перед переходом до голоцену [Гладких, 1977: 115].

У той же час ідею виділення та існування одного загального ГКТ у пізньому палеоліті Південно-Східної Європи підтримали П.М.Долуханов і Г.О.Пашкевич, проте вони обережніше назвали його «пізньопалеолітичним господарським типом» і не підрозділяли на виразні підтипи, хоча й підкреслювали мисливську спеціалізацію причорноморських степів (бізон і тур) та Полісся (мамонт) [Долуханов, Пашкевич, 1977: 138–139].

Тоді ж концепцію ГКТ для часів не лише пізнього, але й раннього палеоліту використав В.М.Массон, проте він чомусь застосував термін «культурно-господарський тип» (КГТ) і розглядав його скоріше не в регіональному, а в еволюційно-стадіальному аспекті. Так, вчений відніс ашельських збирачів Амброни і Торальби до КГТ бродячих мисливців та збирачів лісів і саван, а все пізньопалеолітичне населення Східної Європи – до мисливців тайги і тундри, причому одним з його найяскравіших прикладів чомусь назвав Амвросіївку [Массон, 1976: 24–33]. Пізніше В.М.Массон розвив цю думку і підкреслив, що різні ГКТ склалися не пізніше пізнього палеоліту на базі так званих еколого-господарських груп [Массон, 1983: 10–11].

Зауважимо, що на цьому історіографічному підґрунті подальша еволюція проблеми пішла у двох головних напрямках. Одні автори, слідом за П.М.Долухановим [Долуханов,

¹ Саме ідеї В.П.Степанова пізніше підтримав В.Р.Кабо, який, до речі, також не вживав для доби кам'яного віку терміна ГКТ, замінивши його таким поняттям, як «господарсько-екологічна зона» [Кабо, 1986: 228–229].

1984: 13, 23], почали використовувати поняття «природно-господарська область» (ПГО), а інші продовжували широко вживати термін ГКТ, хоча ніхто не спромігся відповісти на просте по суті запитання: а в чому між ними різниця? Можливо, тому і досі з'являються інші, так би мовити, «проміжні» терміни і деякі з них зовсім нові, наприклад «палео-екологічні регіони» [Смынтына, 1999].

Значно пізніше М.І.Гладких ще раз торкнувся цієї проблеми, зауваживши, що у пізньому палеоліті «на території України можна простежити три господарсько-адаптивні уклади, котрі умовно можна визначити, як мисливці на мамонта (Середнє і Верхнє Подніпров'я), мисливці на бізона і коня (степова зона), комплексні мисливці із значним розвитком збиральництва (Подністров'я). Наприкінці пізнього палеоліту в Поліссі з'явилась велика кількість мисливців на північного оленя» [Гладких, Станко, 1997: 74–75]. Отже, наведена цитата свідчить, що сам М.І.Гладких через двадцять років відредагував свою власну позицію і навіть запропонував увести в науковий обіг новий термін «господарсько-адаптивний уклад».

Стосовно терміна «адаптація» із такими додатками і уточненнями, як «культурна адаптація», «соціальна адаптація», «модель адаптації», зокрема «степова модель адаптації» [Сапожников, 1989], зауважимо, що він почав використовуватися в СРСР наприкінці 1980-х років під прямим впливом західних археологів (Л.Бінфорд, К.Бутцер та ін.). Ініціатором цього руху став В.М.Массон [Массон, 1989], який і організував тоді спеціальний радянсько-американський симпозиум з означеної тематики. Проте цей напрямок, принаймні у дослідженнях пізнього палеоліту, не дуже гарно прижився. На теренах колишнього СРСР В.М.Массон залишається зараз одним з небагатьох дослідників, які послідовно впроваджують цю концепцію в життя. Більш того, він спробував обґрунтувати її методологічно. Усі процеси, пов'язані з пристосуванням первісної людини до умов природного середовища і зворотним впливом людини на природу, В.М.Массон називає соціокультурною адаптацією. На його думку, її можна підрозділити на більш вузькі, але не набагато конкретніші поняття: господарську адаптацію (стратегію), побутову адаптацію та соціальну адаптацію, які, у свою чергу, проявлялися у різних регіонах у вигляді різноманітних моделей, наприклад, господарських стратегій. Проте охарактеризовану кон-

цепцію можна вважати лише суто теоретичною схемою, оскільки її автор не навів переліку господарських стратегій навіть для пізнього палеоліту Східної Європи, а, говорячи про степових мисливців, використав термін «степова зона», аналогом якої був «культурно-господарський тип палеоіндіанських культур південного заходу США» [Массон, 1996: 15–21, 19].

Таким чином, можна констатувати, що значна кількість вітчизняних палеолітознавців сьогодні надають перевагу терміну ГКТ. Це обумовлено, в першу чергу, чіткою і ясною позицією Л.Л.Залізняка, який неодноразово обґрунтував її як на теоретичному, так і на фактологічному рівнях. Тут не час і не місце детально розглядати методологічну базу вченого, але відмітимо, що в одній зі своїх останніх монографій саме він дав розгорнуті характеристики восьми пізньопалеолітичним та мезолітичним ГКТ, поширеним на території України. Зауважимо, що Л.Л.Залізняк іноді як синонім ГКТ вживає таке поняття, як «модель адаптації» [Залізняк, 1998: 62].

Назвемо всі ГКТ, які були реконструйовані у пізньому палеоліті і мезоліті України на підставі польових та наукових розробок цілої низки дослідників, у тому числі М.І.Гладких і авторів цієї статті. Л.Л.Залізняк виділяє: 1. Мисливців на мамонтів; 2. Мисливців на північних оленів; 3. Степових мисливців плейстоцену; 4. Мисливців при-льодовикових гір; 5. Мисливців гірських лісів; 6. Лісових мисливців (мезоліт); 7. Риба-лок та мисливців річкових узбереж (мезоліт); 8. Мисливців ранньоголоценового лісостепу (мезоліт) [Залізняк, 1998: 62–106]. В цілому, запропонована Л.Л.Залізником класифікація не викликає у нас принципових зауважень, але кожен з окремих названих ним ГКТ або моделей адаптації може і має бути дослідженим більш детально.

У рамках цієї статті ми зупинимось лише на одному з названих ГКТ. Починаючи з 1987р., один з авторів вживає термін ГКТ «степових мисливців» або, кажучи точніше, ГКТ «спеціалізованих степових мисливців на бізонів та інших стадних тварин», який можна реконструювати у степовій природно-господарській зоні [Сапожникова, Коробкова, Сапожников, 1995: 10; Сапожников, 1995: 170; та ін.]. О.О.Кротова назвала цей ГКТ «мисливці на степові види тварин» [Кротова, 1988: 2]. Нагадаємо, що спочатку Л.Л.Залізняк використав щодо нього термін ГКТ «степові мисливці на бізонів» [Залізняк, 1988: 14],

але пізніше значно обережніше почав називати його ГКТ «степових мисливців плейстоцену» [Залізник, 1998: 78–84].

Сьогодні ціла низка дослідників дотримується в принципі дуже близьких поглядів, але не застосовує при цьому терміну ГКТ. Так, М.П.Оленковський взагалі вважає, що концепція ГКТ не може використовуватися в археологічній науці. На його думку, «господарська специфіка степової зони Північного Причорномор'я найбільш чітко може бути виражена терміном «особливий природно-господарський спосіб життя» [Оленковський, 1989: 14]. Зауважимо, що автор не уточнив, у чому суть даного поняття. Пізніше він же безпідставно піддав критиці погляди О.О.Кротової та І.В.Сапожникова, але водночас забув згадати про розробки М.І.Гладких і Л.Л.Залізняка [Оленковський, 1995: 95]. Звичайно, нам приємна така увага, проте ще раз нагадаємо, що виділення підтипу ГКТ мисливців на зубрів степової зони вперше було запропоноване М.І.Гладких понад 25 років тому [Гладких, 1975], а саме спостереження щодо господарської специфіки пізньопалеолітичних степових мисливців належить ще П.П.Єфіменку [Єфіменко, 1953: 603, 616–619; 1960: 23–24].

Дуже близькі за змістом позиції зайняли Є.В.Міньков та Г.С.Краснокутський. Вони вживають поняття «модель адаптації», але чомусь побудували у степах дві не зовсім однакові моделі «мисливського господарства південно-руських степів у пізньому палеоліті» [Міньков, 1991] та «причорноморську палеолітичну модель» [Краснокутський, 1992]. Проте, «як хочеш назви, тільки до печі не став...». І дійсно, суть не у назві, а у тому, що саме за нею стоїть, хоча вже зараз, як було показано вище, ми маємо цілу низку назв одного й того ж, по суті, поняття і подальше їх збільшення ніяк не покращить і так доволі складної, щоб не сказати скрутною, ситуації як у галузі конкретних досліджень господарства степових пізньопалеолітичних мисливців, так і на більш загальному рівні визначення поняття ГКТ, природно-господарських зон, інших дефініцій та їх співвідношення.

Завершуючи історіографічний огляд а також щоб надалі не повертатися до цього питання, ще раз сформулюємо нашу позицію, яка свого часу була неодноразово викладена у цілій низці робіт. До речі, намагання звинуватити нас у тому, що ми нібито підміняємо суто етнографічним терміном ГКТ такі поняття,

як «культурна область і господарська зона» [Оленьковський, 1995: 95], є абсолютно марною працею, вже хоча б тому, що ми ніколи їх не використовували. Автори вживали і продовжують вживати для пізнього палеоліту степів Північного Причорномор'я та Приазов'я терміни «степова культурно-історична область» (КІО) та «степова природно-господарська область» (ПГО), підкреслюючи, що в них можна реконструювати ГКТ «степових мисливців на бізонів та інших стадних тварин» [Сапожников, 1989; 1992; 1995; Сапожников, Сапожникова, 1990; 1992; та ін.]. Не торкаючись історії терміна КІО взагалі, підкреслимо, що виділення степової КІО врешті-решт належить саме П.Й.Борисковському [Борисковський, 1964; 1989].

Стосовно співвідношення ПГО та ГКТ скажемо, що ми цілком переконані в тому, що вони є близькими, міцно пов'язаними, проте зовсім різними поняттями. Під природно-господарською областю треба розуміти цілком конкретне природно-історичне явище (або сукупність явищ), яке може бути реконструйоване за матеріалами археології та інших суміжних наук та дисциплін (археозоології, палінології, геології, палеогеографії, трасології, експериментального моделювання та ін.). ГКТ – це загальна, більш абстрактна модель господарства того чи іншого суспільства, побудована на підставі даних етнографії. Її елементи можуть лише додавати більш яскравих та конкретних рис характеристикам ПГО, зокрема степової, але не можуть їх замінити, оскільки останні засновані, точніше сказати, мають бути засновані на реальних фактах та артефактах. Однак саме про це неодноразово писав Л.Л.Залізник [Залізник, 1998: 60–62; та ін.] і тому тут більш не варто зупинятися на даному питанні. Підсумовуючи свою позицію, скажемо, що дослідники можуть вивчати ту чи іншу ПГО, навіть не знаючи про існування концепції ГКТ, але ще нікому не вдалося коректно застосувати поняття ГКТ до того чи іншого суспільства, не використавши археологічних матеріалів і даних про природне середовище, в якому воно мешкало.

На наш погляд, головна проблема полягає в тому, що у конкретній реконструкції степової ПГО у пізньому палеоліті є свої суперечливі питання і аспекти. Тут доречно згадати зауваження М.І.Гладких щодо неодноразових змін природного середовища на території су-

часної України протягом означеного періоду. Разом з тим, хоча існування степової ПГО, у якій був поширений ГКТ степових мисливців або степова модель адаптації, вже не спростується жодним з серйозних вчених, залишаються відкритими такі питання, як склад фауни і сезонна специфіка полювання на різні види тварин степового теріокомплексу, річний господарський цикл, межі території області, конкретний час її існування та інші. Як бачимо, ці питання є зовсім недругорядними і потребують хоча б побіжного аналізу.

Фауністичні аспекти

Ще у 1970-х роках В.І.Бібікова та Н.Г.Белан помітили, що фауна степових стоянок не є однорідною. Саме тому вони розділили так званий степовий фауністичний варіант, виділений ними у рамках єдиного пізньопалеолітичного теріокомплексу Південно-Східної Європи, на дві групи: бізонову (степову) та бізоново-рангіферну (надпорозьку), у якій присутній північний олень [Бібікова, Белан, 1979: 6, 8 та ін.]. Наявність північного оленя у степах є дуже характерною рисою, бо цю тварину аж ніяк не можна віднести до степових тварин, і тому термін О.О.Кротової ГКТ «мисливці на степові види тварин» не можна вважати вдалим. Зауважимо, що це протиріччя помітила сама О.О.Кротова, яка знайшла вихід у тому, що віднесла горизонти II і III Осокорівки до часів азілю [Кротова, 1988: 3].

Проте питання виявилось ще складнішим. В першу чергу йдеться про наявність залишків північного оленя на більш ранніх стоянках Анетівка I та II [Смольянинова, 1990: Табл. 1]. Крім того, північний олень є ще південніше – на Кам'яній Балці II (другий шар) на Нижньому Доні [Леонова, 1985: 13], в Криму на стоянках Сюрень I (нижній шар) та Аджі-Коба (другий шар) [Бонч-Осмоловський, 1934: 127–128; Векилова, 1971: Табл. 3]. Якщо додати до цього, що кістки цих тварин знайдені навіть у румунській Добруджі на стоянці Ла Адам [Маркова, 1982: 111], то виділення надпорозької або бізоново-рангіферної групи в межах єдиного степового фауністичного варіанту, а також пояснення О.О.Кротової стають занадто проблематичними.

Недарма О.К.Маркова включила все степове Причорномор'я, Приазов'я та Кримський півострів, назвавши такі пам'ятки, як Велика Акаража, Володимирівка, Амвросіївка, Кам'яна Балка II, Сюрень I та ін., до «області розповсю-

дження степових видів тварин разом з північним оленем». Ще північніше розташовувалась «область тундрових та степових видів з участю лісових» [Маркова, 1982: 111–112, Картини 12 і 13–I]. Нещодавно І.О.Борзіяк та Т.Ф.Обаде на спеціальній мапі окреслили «предполагаемую степную зону позднего палеолита с фауной бизона», до якої включили стоянки Калфу, Велику Акаражу, Анетівку II, Амвросіївку, Муралівку, Кам'яні Балки I та II, Золотівку I та ін., кримську зону з мішаною фауною, а північніше – третю нерозділену зону зі стоянками з переважаючою фауною мамонта та стоянками з переважаючою фауною північного оленя [Борзіяк, Обаде, 1999: Рис. 2].

Сказане свідчить про те, що питання про зоогеографічне районування степової зони в пізньому палеоліті потребує більш детального вивчення. Поки що очевидно, що бізон є єдиним або фоновим видом для більшості пам'яток перигляціальних степів. У південній підзоні степів до нього додається дикий кінь (нижній шар Сагайдака I, Муралівка, Дмитрівка, Нововолодимирівка), у північній підзоні – ще й північний олень (Анетівка I та II, Кайстрові Балки I та II, низка шарів Осокорівки), а на сході (Рогалицько-Передільські стоянки) дикий кінь переважає над бізоном. В обох підзонах зустрічається антилопа сайга (Муралівка та Анетівка II) [Бібікова, 1985: 18; Сапожников, 1992: 43–48; 1995: Табл. 1; Секерська, 1999; та ін.]. Проте і таке розподілення степової зони за фауністичними ознаками є певною мірою умовним, оскільки всі названі види великих стадних тварин здійснювали сезонні міграції на досить далекі відстані [Сапожников, Секерська, 2000; 2001].

Автори впевнені в тому, що відмінності у складі степових фауністичних комплексів, вірно помічені В.І.Бібіковою та Н.Г.Белан, скоріше за все пов'язані не стільки з територіальними особливостями поширення різних видів тварин, хоча, як бачимо, і це мало місце, скільки свідчать про різну сезонну стратегію мешканців стоянок. Можна вважати доведеним, що присутність північного оленя, коня і деяких інших тварин в фауністичних матеріалах Сагайдака I, Муралівки, Осокорівки, Кам'яних та Кайстрових Балок свідчить на користь перебування там людей переважно в осінньо-зимовий період. Велика Акаража, Амвросіївка та Золотівка I із монобізоновою фауною, навпаки, функціонували упродовж весни й літа. В певній мірі до них має бути віднесе-

на і Анетівка II, в якій кістки бізонів складають понад 97% [Бибикова, Старкин, 1989: Табл. 1]. Що стосується останньої пам'ятки, то вона, як Велика Акаржа та Амвросіївка, без сумніву, використовувалася мисливцями неодноразово, а наявність на Анетівці II невеликої кількості решток північного оленя та коня свідчить лише про те, що якась невелика група людей залишилась на ній в осінньо-зимовий період [Сапожников, 1992: 43–48; 1995: 161–165, Табл 1; 2001].

Хронологія та кордони степової ГКО

Вище були названі майже всі поселення, які так чи інакше згадувались різними авторами у зв'язку з виділенням степової ГКО та степового ГКТ. Всі вони датуються не раніше 22 тис. років і не пізніше 10–11 тис. років ВР, тобто дуже чітко пов'язані з причорноморським етапом М.Ф.Векліча [Сапожников, 1995: Табл. I; Оленковський, 1999; Сеницын и др., 1997: 57–58]. Серед більш ранніх пам'яток із фауністичними рештками у степах відомий лише комплекс знахідок із печери Іллінка, який досить умовно можна датувати не пізніше 27 тис. років ВР. Склад фауни Іллінки (печерний ведмідь, бізон, дикий кінь, сайга, косуля та ін.) свідчить про наявність дуже теплого, навіть посушливого степового ландшафту [Сапожников, 1994: 16,18]. Степові умови для півдня Східної Європи були характерними й раніше. Так, на муст'єрській стоянці Ільська I на Північному Кавказі були знайдені рештки бізонів, диких коней, гігантських оленів та ін. [Hoffecker and oth., 1989].

Таким чином, можна зробити висновок, що степова ПГО існувала протягом всього пізнього палеоліту і значно раніше, але поки що у нас є дуже мало матеріалів про господарство пізньопалеолітичної людини даного регіону впродовж дуже тривалого раннього етапу цього історичного періоду (35–23 тис. років ВР). Під час середнього (максимум Вюрму) і заключного (пізньольдовиків'я) етапів пізнього палеоліту у степовій смузі Східної Європи поки що не помітно кардинальних змін у складі фауни, хоча рослинність змінювалась більш суттєво. Можна сказати, що всі пам'ятки із монобізоновою фауною (Амвросіївка, Велика Акаржа, Анетівка II та Золотівка I) датуються часом, близьким до максимуму Вюрму (20–19 тис. років ВР). В той же час, але і раніше, і пізніше у фауні поселень наявні дикий кінь, сайга і згаданий північний

олень на кордоні з лісостеповою ПГО. Лише наприкінці плейстоцену у степах (Білолісся) з'являється новий вид тварин – тур [Сапожников, 1995: Табл. I].

Існує думка, що з початком голоцену у степах тур повністю витісняє бізона, а з ним також зникають дикий кінь та північний олень [Бибикова, 1985: 18; та ін.], але виявляється, що ситуація була не такою простою. Зараз є усі підстави вважати, що раніше інших тварин свої перекочування до зони степів припинили північні олені. Сталося це у пізньому льодовиків'ї, проте поки що наявні матеріали не дозволяють визначити цю дату. Відомо, що із лісостепової зони ці тварини зникають значно пізніше. Так, О.І.Давид пише про те, що на півночі Молдови у ранньому голоцені ще існувала невелика популяція північних оленів [Давид, 1982: 98].

Що стосується бізонів, то рештки зубрів (*Bison bonasus*) в невеликій кількості наявні у цілій низці пам'яток енеоліту і залізного віку Середньої і Північної Молдови. О.І.Давид вважає, що нерідко кістки цих тварин не визначаються лише через відсутність надійних критеріїв для диференціації залишків зубрів і турів, а насправді зубр був поширений у Молдові значно більше і дожив до XVIII і навіть до початку XIX ст. [Давид, 1982: 99–100]. І дійсно, у зоні степів бізони разом з дикими кіньми не тільки пережили рубіж плейстоцену і голоцену, але й дожили до порівняно недавніх історичних часів. Так, біля 1578 р. польський посланець до Криму М.Броневський застав у савранських і очаківських степах, тобто у межиріччі Дністра і Південного Бугу «*bison-tes, alces, equus, cervos, carpos, arpos, ursi campestres*» та інших, тобто: бізонів або зубрів, лосів, диких коней, оленів, косуль або сайгаків, кабанів і ведмедів. На початку XVIII ст. Д.Кантемір описав, як «*bubali silvestris*» (лісові бики або зубри) заходили до Молдавії з очаківських степів і Поділля взимку, коли Дністер замерзав. У південній частині Пруто-Дністровського межиріччя (Буджаку) у 1770-х роках зазначені такі тварини: «На диких лошадей, которых здесь множество они [буджацькі татари] обычно устраивают охоты осенью, когда почва болотиста, и ловят их живыми или убивают. Дикие бараны [сайгаки] водятся и здесь. Иногда встречаются буйволы; бизоны же более обычны. Олени, дикие козы, лисицы, рыси, волки и зайцы попадают во множество» [Тунманн, 1990:

52-53]. В інших районах степів, зокрема на Нижньому Дону, зубри у XVI-XVII ст. були настільки звичайні, що донські козаки полювали їх у дуже великій кількості [Кириков, 1983: 19-20, 73]. Відомо, що останній кавказький зубр був забитий ще пізніше, а саме у 1926 р. (Аутлев, 1983: 3; и др.).

Висновки

Отже, чутки про ранню смерть бізонів та диких коней у Північному Причорномор'ї і Приазов'ї виявились дуже перебільшеними. Сказане свідчить про те, що степова природно-господарська область навіть з точки зору мисливського присвоюючого господарства існувала з раннього палеоліту до зовсім недавніх історичних часів. Проте це зовсім не означає, що упродовж всього цього часу тут був поширений

єдиний і незмінний господарсько-культурний тип. Сам ГКТ пізньопалеолітичних мисливців на бізонів та інших стадних тварин зафіксований поки що для часів 22-10 тис. років ВР, хоча можна досить впевнено стверджувати, що в окремих регіонах і для різних періодів цей загальний ГКТ мав свої особливості. Мається на увазі полювання на північних оленів на північному кордоні зони степів, наявність пам'яток з монобізоною (Амвросіївка, Велика Акаража, Анетівка II та Золотівка I) та монокінською (частина Роголицько-Передільських стоянок) фауною. Спеціалізацію мешканців поселень з моновидовою фауною треба розглядати як сезонне явище, проте наповнення поняття степового ГКТ більш детальними рисами залишається зараз найбільш актуальним завданням сучасних науковців.

Література

- Аутлев П.У. Об основном способе охоты палеолитических людей Кавказа на бизона // ВВА. - 1983. - Вып. 1. - С. 3-13.
- Балакин С.А. Концепция хозяйственно-культурного типа // Археология и методы исторической реконструкции. - К.: Наук. думка, 1985. - С. 91-106.
- Бибикова В.И. Охотничий промысел в палеолите и мезолите Северного Причерноморья // КСИА. - 1985. - Вып. 181. - С. 17-19.
- Бибикова В.И., Белан Н.Г. Локальные варианты и группировки позднепалеолитического териокомплекса Юго-Восточной Европы // ВМОИП. - 1979. - Т. 84. - Вып. 3. - С. 3-14.
- Бибикова В.И., Старкин А.В. Характеристика остеологического материала из раскопок позднепалеолитического поселения Анетовка II // Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. - К., 1989. - С. 127-131.
- Бонч-Осмоловский Г.А. Итоги изучения крымского палеолита // Труды II Международной конференции ассоциации по изучению четвертичного периода Европы. - Вып. V. - Л.-; М.-; Новосибирск; 1934. - С. 114-183.
- Борзаяк И.А., Обаде Т.Ф. Мамонт в палеолите Карпато-Днестровского региона // SP. - 1999. - № 1. - С. 287-311.
- Борисковский П.И. Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области. - VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. - М., 1964. - 10 с. (отд. оттиск).
- Борисковский П.И. Критерии выделения позднепалеолитических историко-культурных областей: на примере степной зоны // Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего палеолита: Тезисы докладов советско-американского симпозиума. - Л., 1989. - С. 24-27.
- Векилова Е.А. Каменный век Крыма: некоторые итоги и проблемы // МИА. - 1971. - № 173. - С. 117-161.
- Гладких М.И. Прикарпатская зона хозяйственно-культурного типа охотников и собирателей позднего палеолита // Новые открытия советских археологов: Тезисы докладов конференции. - Ч. I. - К., 1975. - С. 56-57.
- Гладких М.И. К вопросу о разграничении хозяйственно-культурных типов и историко-этнографических общностей позднего палеолита // Палеоэкология древнего человека. - М., 1977. - С. 112-116.
- Гладких М.И., Станко В.Н. Эпоха позднего палеолита // Давня історія України: в 3 т. - Т. I. Первісне суспільство. - К., 1997. - С. 51-113.
- Давид А.И. Формирование териофауны Молдавии в антропогене. - Кишинев; 1982. - 152 с.
- Демин О.Б. К вопросу об этнической истории Северного Причерноморья в эпоху позднего палеолита // IX Всесоюзная студенческая этнографическая конференция: Краткие тезисы. - Л., 1972. - С. 5-6.
- Долуханов П.М. Развитие природной среды и хозяйства первобытного населения Восточной Европы и Передней Азии в позднем плейстоцене и голоцене. - Автореф. док. дис. - М.: ИГ АН СССР, 1984. - 54 с.
- Долуханов П.М., Пашкевич Г.А. Палеогеографические рубежи верхнего плейстоцена - голоцена и развитие хозяйственных типов на юго-востоке Европы // Палеоэкология древнего человека. - М., 1977. - С. 134-145.

Ефименко П.П. Первобытное общество. – К., 1953. – 663 с.

Ефименко П.П. Переднеазиатские элементы в памятниках позднего палеолита Северного Причерноморья // СА. – 1960. – № 4. – С. 14–25.

Залізник Л.Л. Мисливці прильодовикової Європи в кінці палеоліту – на початку мезоліту // Археологія. – 1988. – Вип. 64. – С. 11–21.

Залізник Л.Л. Реконструкція первісних суспільств за їх культурно-господарським типом // Археологія. – 1990. – № 4. – С. 3–12.

Залізник Л. Передісторія України X – V тис. до н.е. – К., 1998. – 306 с.

Замятнин С.Н. О возникновении локальных различий в культуре палеолитического периода // ТИЭ. – 1951. – Т. XVI. – С. 89–152.

Кабо В.Р. Первобытная доземледельческая община. – М., 1986. – 304 с.

Кириков С.В. Человек и природа степной зоны: конец X – середина XIX в. – М., 1983. – 126 с.

Кротова О.О. Про господарську діяльність пізньопалеолітичного населення степової зони Східної Європи // Археологія. – 1988. – Вип. 64. – С. 1–11.

Леонова Н.Б. Планиграфическое исследование свидетельств утилизации охотничьей добычи на материалах верхнепалеолитической стоянки Каменная Балка II // КСИА. – 1985. – Вып. 181. – С. 12–17.

Маркова А.К. Териофауна позднего валдая (Карты 12,13) // Палеогеография Европы за последние сто тысяч лет: Атлас-монография. – М., 1982. – С. 109–113, 154, № 112.

Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. – Л., 1976. – 192 с.

Массон В.М. Ленинские идеи о неравномерности исторического процесса и проблемы истории древнего мира // Методологические и философские проблемы истории. – Новосибирск; 1983. – С. 7–15.

Массон В.М. Природная среда и системы адаптации в первобытную эпоху // Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего палеолита: Тезисы докладов советско-американского симпозиума. – Л., 1989. – С. 5–6.

Массон В.М. Палеолитическое общество Восточной Европы: вопросы палеоэкономики, культурогенеза и социогенеза. – С.Пб., 1996. – 71 с.

Оленковський Н.П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. – Автореф. канд дис. – К.: ИА АНУ, 1989. – 16 с.

Оленковський Н.П. До палеоекономічних досліджень пізнього палеоліту Північного Причорномор'я // АА. – 1995. – № 4. – С. 93–96.

Оленковський М. Историко-культурный та хронологичний аспекти пізнього палеоліту півдня України // Археологічна збірка Херсонської інспекції охорони пам'яток. – Херсон, 1999. – С. 13–21.

Сапожников И.В. Степная модель адаптации и фактор культурной конвергенции // Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего палеолита: Тезисы докладов советско-американского симпозиума. – Л., 1989. – С. 30–31.

Сапожников И.В. Хозяйственная специфика степной историко-культурной области // КСИА. – 1992. – Вып. 206. – С. 43–48.

Сапожников И.В. Палеолит степей Нижнего Приднестровья. – Ч. I. Памятники нижнего и раннего этапа позднего палеолита. – О., 1994. – 78 с.

Сапожников И.В. Причерноморские степи в позднем палеолите: природно-хозяйственная и культурная специфика // Сапожникова Г.В., Коробкова Г.Ф., Сапожников И.В. Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. – О.-С.Пб., 1995. – С. 149–176.

Сапожников И.В. Господарсько-побутові комплекси поселення Велика Акаржа // Археологія. – 2001. – (друкується).

Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Функциональное назначение памятников каменного века и характер кремневого инвентаря: по материалам позднепалеолитических стоянок степной зоны Европейской части СССР // Хроностратиграфия палеолита Северной, Центральной, Восточной Азии и Америки: Доклады международного семинара. – Новосибирск; 1990. – С. 269–272.

Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Археологические культуры позднепалеолитической степной историко-культурной области // Северо-Западное Причерноморье: ритмы культурогенеза: Тезисы докладов семинара. – О., 1992. – С. 12–15.

Сапожников И.В., Секерская Е.П. Фаунистический комплекс поселения Большая Акаржа. – Памятки археології Північно-Західного Причорномор'я. – О., 2000. – С. 40–53.

Сапожников И.В., Секерська О.П. Археозология поселения Велика Акаржа: матеріали до реконструкції господарсько-культурного типу пізньопалеолітичних степових мисливців // Археологія. – 2001. – (друкується).

Сапожникова Г.В., Коробкова Г.Ф., Сапожников И.В. Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. – О. – С.Пб. – 1995. – 199 с.

Секерська Ол. Фаунистичний комплекс пізнього палеоліту нижнього Дніпра та Присивашся // Археологічна збірка Херсонської інспекції охорони пам'яток. – Херсон; 1999. – С. 44–47.

Синицын А.А., Праслов Н.Д., Свеженцев Ю.С., Сулержицкий Л.Д. Радиоуглеродная хронология верхнего палеолита Восточной Европы // Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы и Северной Азии: Проблемы и перспективы. – СПб., 1997. – С. 21–66.

Смынтына Е.В. Палеоэкологическое районирование степной Украины в эпоху раннего мезолита // SP. – 2000. – № 1. – С. 463–476.

Степанов В.П. Природная среда и зональность первобытного хозяйства в эпоху верхнего палеолита на территории СССР // Всесоюзный симпозиум «Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене»: Тезисы докладов. - М., 1973. - С. 34-37.

Степанов В.П. Природная среда и зональность первобытного хозяйства в эпоху верхнего палеолита на территории СССР // Проблемы общей физи-

ческой географии и палеогеографии. - М., 1976. - С. 300-322.

Смолянинова С.П. Палеолит и мезолит степного Побужья. - К., 1990. - 108 с.

Тунманн. Крымское ханство. - Симферополь, 1990. - 96 с.

Hoffecker John F., Baryshnikov G.F., Potapova O.R. Mousterian Bison Hunters of the Northern Caucasus: Analysis of Faunal Remains from Il'skaya I // CRP. - 1989. - № 6. - P. 69-72.

Список скорочень

- АА** – Археологический альманах.
- АДЛ** – Археологічні дослідження на Львівщині.
- АИУ** – Археологические исследования на Украине в 1976–1977г.г.
- АО** – Археологические открытия.
- АОН** – Археологические открытия на новостройках.
- АП УРСР** – Археологічні пам'ятки УРСР.
- АСГЭ** – Археологический сборник Государственного Эрмитажа.
- АЮЗР** – Акты Юго-Западной России.
- БМОИП** – Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отделение биологии.
- ВАА** – Вопросы археологии Адыгеи.
- ВАУ** – Вопросы археологии Урала.
- ВАН** – Вісник Академії наук УРСР.
- ВДИ** – Весник древней истории.
- ЗООО** – Записки Одесского археологического общества.
- ВОІКК** – Вінницька обласна Історико-краєзнавча конференція.
- ІУ НАН України** – Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАНУ.
- КСИА** – Краткие сообщения Института археологии АН СССР.
- КСИИМК** – Краткие сообщения института истории материальной культуры.
- ЛІМ** – Львівський історичний музей.
- МАСП** – Материалы по археологии Северного Причерноморья
- МДАПВ** – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.
- МИА** – Материалы и исследования по археологии СССР.
- НА ІА НАНУ** – Науковий архів Інституту археології НАН України.
- НЗІТ** – Нариси з Історії техніки.
- НТШ** – Наукове товариство імені Т.Г.Шевченка.
- ПС** – Палеонтологический сборник.
- ПУ** – Пам'ятники України.
- РА** – Российская археология.
- СА** – Советская археология.
- СПІКСНУ** – Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Збірник тез повідомлень та доповідей.
- ТИЭ** – Труды Института этнографии АН СССР.
- AR** – Archeologické Rozhledy.
- М NI** – минимальное количество особей.
- MNB** – минимальное количество определенных костей.
- SP** – Stratum Plus.
- SROA** – Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.
- VBGAEU** – Verhandlungen der Berliner Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte

Наукове видання

VITA ANTIQUA

2001

№ 3–4

**Збірка наукових статей
російською та українською мовами**

Фото на обкладинці зроблено Гладких М.І. (Межиріч. Житло № 4.)

Редактор та упорядник збірки *Рижов С.М.*

Редактор англійських текстів *Репік Д.В.*

Художнє оформлення *Бородай Ю.О.*

Технічний редактор *Гриненко Н.С.*

Коректор *Шкиря Т.Г.*

Підп. до друку 1.11.2001 р. Формат 60x84/8.

Папір офс. Друк офс. Гарнітура BookUkr.

Ум. друк. арк. 25,3. Об.-вид. арк. 24,7.

Наклад 300 прим.

Замовл. № **047**

Видавництво «Стилос».

04070, Київ–70, Контрактова пл., 7.

Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 150 від 16.08.2000 р.)

Надруковано з готових плівок ТОВ «Поліграфічний центр «Фоліант».

04176, Київ–76, вул. Електриків, 26.

Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 149 від 16.08.2000 р.)